

ВАСИЛЬ СТУС. ДОЛЯ

Василь Стус народився в неспокійний і несвятковий Святвечір в подільському селі Рахнівка 6 січня 1938 р. Тридцять роки минулого століття стали одними з найтрагічніших як для села, так і для батьків хлопця: розкуркулення та голод примусили батька Семена Дем'яновича завербуватися на один із хімзаводів Сталіна (сучасний Донецьк), а за півроку туди ж перебралася й мама Їлина Яківна зі старшими дітьми — Палажкою та Іваном.

Малий Василь зі старшою на рік сестричкою Марусею залишилися з бабусею (батько перевіз їх на Донбас на Великодні свята 1941-го, якраз у переддень війни).

Не дивно, що дитячі спогади поета уривчасті й дещо романтизовані: *«Пам'ятаю, як лежав у колисці (а мама ще робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Колиска висить на гакові, вбитому до зволока... я мокрий, певне, ревів — і докучило. Нудно лежати, то я граюся своїми вухами — мну їх у долоньках. Пам'ятаю, як ходив до ясел у Рахнівці (ще мама жила в селі) — і там вицілював усіх шмаркатих діток, бо любив їх — усіх. Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака — знахарка „виливала переляк”, водячи білим яйцем довкола голівки моєї і приказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь, вівця-вівця-вівця. Допомогло, хоч у дитинстві я трохи заїкався — навіть у школі...»*

У Сталіно родина мешкала в гуртожитку 107-го заводу, де сяк-так тулилася в маленькій кімнатці. Туалет, душ, кухня спільні для цілого поверху. Адаптація до міського побуту давалася родині важко, урізавшись у пам'ять хлопця болісним емоційним приниженням: *«Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: „Цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою”, — казав я, а їм було чогось відрадно».*

Проте в індустріальному місті про побут та умови життя ніхто не дбав. Напередодні війни від менінгіту помирає сестра Палажка, а в 1944-му від вибуху міни гине й старший брат Іван.

Повоєнні роки позначені важкою працею (Василь Стус вживає слово «трудною»), голодом, але й радістю від навчання: життя брало своє.

Восени 1944-го до школи пішла сестра Марія.

Не маючи бажання сидіти самому вдома, — тато й мама на праці, а дитячі садочки відразу після війни були завеликою розкішшю, — малий Василь подався до школи за сестрою. Читати він умів: під час війни особливих розваг у хлопця не було, от і довелося вивчити грамоту, аби як-так бавити себе книжками, які вдавалося знаходити.

1946-го родині вдалося збудувати на околиці міста невеличку однокімнатну хатинку¹. Там і оселилися вчотирирох. Зима 1946—1947 років була найважчою у Василевому дитинстві: батько на лікуванні, мама ледь-ледь щось заробляє, сестру Марію на рік забрала до Рахнівки тітка, а він якось мусить давати собі раду: *«Коли мені було 9 літ, ми будували хату. І помирав тато — з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова. То був мій 3—4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4 клас скінчив на відмінно — і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна і Сталіна...*

Пам'ятаю, як 1946—1947 рр. нас чужу корову — за мене годували. Я знав, що мама голодна — і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись по-

¹ У донецькому дворі родини Стусів-Чередниченків на вул. Чувашиській, 19, досі стоїть те перше, зведене власноруч житло Стусів на Донбасі — невеличка однокімнатна кухня.

ніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби я так не робив більше».

Проте, якими б важкими не були обставини життя, уже під час навчання в школі Василь усвідомлює, що змінити життя на краще може кожен, треба лише по-справжньому захотіти. Поштовх, очевидно, дала світова література: *«Коли я прочитав „Мартіна Ідена” Джека Лондона (це десь у 5—6 класі) — світ мені перевернувся. Як мучилася людина, а змогла перевершити всіх, хто купався в молоці! І все тяжким трУдом (трУдом, сину, наголос на „У”!), і все — солоним кривавим потом.*

Пам’ятаю, як зробив першого приймача — сам! Дроту не вистачило — і я слухав навушники на морозі, в холодному сараї, вбравши на себе все, що міг. І той детекторний приймач веселив мою душу».

Закінчив школу Василь Стус зі срібною медаллю, негаразди забулися, а своє дитинство поет потім згадував лише як «гарне дитинство».

Срібна медаль, видана йому після школи, звільнила від складання іспитів до Сталінського педагогічного університету (нині Донецький національний університет ім. Василя Стуса), а тому все літо поет пропрацював на залізниці, заробляючи гроші на костюм і радіолу «Україна» — першу річ, яку він із гордістю подарував батькам.

Як згадує Зінаїда Кононученко, Василь завжди *«найпершим з’являвся в аудиторії № 38, сідав за першу парту і відкривав якийсь підручник. У нього в портфелі завжди було що читати: Кант, Ніцше, Монтьєн, Фейєрбах...*

Самотужки вивчив латинську мову. Добре знав німецьку <...> читав Гайне в оригіналі...»¹.

¹ Зінаїда Кононученко. Згадую добром // Не відлюбив свою тривогу ранню... — С. 13.

Побачивши наполегливість і працездатність студента, юнакові почали давати книги окремі викладачі — знайомий ще зі шкільних часів Костянтин Тесленко та викладач зарубіжної літератури Тимофій Духовний. Це допомогло йому вже в середині 1950-х познайомитися із забороненою й замовчуваною українською класикою: ранніми творами Павла Тичини й Максима Рильського, творами Михайля Семенка, Миколи Зерова, Володимира Свідзінського, Аркадія Любченка, Тодося Осьмачки та Михайля Драй-Хмари. Поміж конспектів В. Стуса того часу знаходимо цитати з творів Миколи Хвильового, Валер'яна Підмогильного, Бориса Антоненка-Давидовича, Володимира Винниченка та Миколи Куліша — письменників, чиї твори на той час були під офіційною заборонаю.

Цікавим було й студентське товариство Василя Стуса. Коли Василь лише вступив до Сталінського педінституту, виш закінчив Іван Дзюба — відомий український літературознавець, з яким поет близько потоваришує в Києві. Найближчими приятелями студентських часів були Іван Принцевський та Микола Раєцький, чиї долі були доволі показовими.

Миколу Раєцького було виключено з інституту на четвертому курсі за звинуваченням у національно-патріотичному впливі на студентство. Перед цим його викликали в Донецький обком КПРС для розмови з представниками КДБ; цілком імовірно, була й пропозиція давати свідчення проти друзів. Він відмовився й невдовзі був змушений забрати документи. За кілька років він зміг здобути вищу освіту в Луцькому педінституті й усе життя працював на Вінниччині.

Трагічно склалася й доля іншого Василевого приятеля — Івана Принцевського, якого викладачі вважали одним із найталановитіших студентів. Іван був сином репресовано-

го в тридцяті роки, тож для відмінного навчання йому доводилося докладати надзусилля.

Принцевському закінчити інститут таки вдалося, кілька років він навіть працював викладачем, але нові цькування з боку влади й каральних органів штовхнули його звести рахунки з життям.

Середина 1950-х узагалі виявилася знаковою й для суспільно-політичної ситуації в СРСР, і для доль юнаків і дівчат, які повірили в незворотність суспільних змін. Утім, відлига («оттепель»), звільнення з таборів політв'язнів та відносну демократизацію країни в більшості випадків проводили ті ж люди, які цей культ і нав'язували.

Так було і в Сталінському педінституті. Василя Стуса найбільше сприкрив той факт, що вчорашні служаки так легко зреклися колишнього бога.

КРИТИКАМ СТАЛІНА

Так, Сталін був тиран. Але шкодую —
чом він не знищив вас, своїх співців?

Отих, котрі тягнули алілуя
вождеві у кривавому вінці.

Чом ви тоді у гріб не відійшли,

Ви, що колись його лизали стопи,

ви б трохи збереглися од хули,

бо чесність є і в вірності холопів.

Чи вам не сором проклинать вождя?

Чи вам не сором зраджувати двічі?

Не соромно дивитись людям в вічі,

і знов хвалить, і знов потиху ждуть?

Щодень я чую ваш спізнілий крик,

і сам кричу, шаліючи од злості:

«Вернися, Сталін, завітай хоч в гості,

і вирви з горла чорний їх язик».

Поступово поезія починає відігравати дедалі важливішу роль у життя Василя Стуса. І наприкінці 1959-го в «Літературній газеті»¹ з'являється перша добірка його віршів із передмовою Андрія Малишка.

Це вже був час армії. Добірку з трьох віршів було надруковано в провідній літературній газеті радянської України тоді, коли Стус носив погони, вибуваючи обов'язкову військову повинність. Але саме ця публікація стала головним підсумком інститутської доби.

Узимку 1959-го почалася військова служба. Спершу на Полтавщині, а після того, як на початку 1960-х уряд М. Хрущова ухвалив рішення про скорочення Збройних сил СРСР на один мільйон двісті тисяч, — на Уралі.

На згадку про службу на Уралі залишився у Василя Стуса ще один спогад. Під час термінового розвантаження машини він втратив фалангу безіменного пальця на лівій руці. Після цього про гітару — одне з найбільших його захоплень — довелося забути.

Восени 1961 р. поет повернувся до Донецька.

Сутужна фінансова ситуація не дала можливості відпочити, довелося відразу братися до праці: уже з грудня 1961-го він починає викладати українську мову та літературу в середній школі № 23 м. Горлівки.

Проте школа стала лише епізодом. Василь Стус хотів займатися літературою серйозно, і йому це таки вдалося: 1 листопада 1963-го року його було зараховано до аспірантури Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Почався новий етап життя.

Найближчим приятелем поета стає Іван Світличний, який полишив Інститут літератури, аби працювати з молодими поетами та митцями: Василем Симоненком, Ми-

¹ Так на той час називалася «Літературна Україна».

колою Холодним, Аллою Горською, Галиною Севрук та багатьма іншими. І. Світличний був справжньою душею українського шістдесятництва, і це нове оточення було саме тим, чого так потребував Василь Стус.

Тоді ж прийшла справжня велика любов. Василь зустрів Валентину Попелюх, яка стала дружиною та берегинею поетового життя й творчості. Доля звела їх у Київському метро в 1964-му, саме в той час, коли поет здав до видавництва «Молодь» свою першу, так і не видану збірку «Круговерть», а атмосфера довкола Клубу творчої молоді та товариства Івана Світличного вкрай напружилася.

1965-го вони мали одружитися, а майже закінчена кандидатська дисертація в Інституті літератури обіцяла стрімку кар'єру.

Але...

Але наприкінці літа 1965-го Україною прокотилася хвиля арештів. Поміж заарештованих був і Іван Олексійович Світличний. Василь Стус не знав про ці події, адже повернувся до Києва лише 3 вересня й мусив владнати аспірантські справи.

4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна» відбувся громадський перегляд фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Там поет і довідався, що заарештовано Івана Світличного.

Нерви були вкрай напружені. А коли дирекція кінотеатру почала глушити виступ Івана Дзюби, який поінформував присутніх про низку арештів у Львові та Києві, *«піднявся Василь, — згадує Іван Дзюба. — Це не було заплановано, ніхто про це не говорив... ніхто тоді навіть не думав, що Василь це зробить, і ніхто до нього не звертався... Просто така була атмосфера, суміш і трагізму, і гіркоти, і оцеї брутальності, коли глушать сиренами і хапають за*

руки. І він крикнув, що всі, хто протестує проти арештів, встаньте»¹.

Цей виступ визначив подальшу Стусову долю.

Уже 7 вересня 1965 р. Василя Стуса викликали до кабінету заступника директора Інституту літератури Сергія Зубкова.

Що саме говорилося за закритими дверима, невідомо, але закінчилася розмова криком. Коли Василь Стус вийшов із кабінету, від нервового напруження в нього тремтіло все тіло. За кілька годин Стус передав дирекції свої пояснення:

«ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

В суботу, 4 вересня, під час виступу автора фільму „Тіні забутих предків” та його учасників і потім, після виступу І. Дзюби, який не зміг сказати про групу арештів (його зіпхнули зі сцени, гукаючи, що людей не заарештовують), я виступив так само. Мене обурило брутальне поводження з І. Дзюбою, факт арештів і та атмосфера приховування цього факту, яка найточніше виявилася під час зустрічі з акторсько-авторською групою фільму. Були шалені вигуки: „Це провокація”, „Це брехня”, „Тут не місце...” і т. д. І тоді я не зміг стерпіти.

*Я говорив з обуренням про те, що підозріливо приховувані арешти виявляють якусь гнітючу атмосферу, яка створилася в Києві, особливо ж — щодо молодих митців. Ці підозріливі арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого 1937 р. надто близька, щоб можна було не реагувати на будь-які подібні симптоми. Чисто психологічно, чисто громадянськи — я не міг стриматися. Я вважаю, що в таких умовах **мовчанка є злочином**. Злочином проти тих високих ідеалів комунізму, на яких я виховався.*

Факт негарного приглушування виступу обуриє так само! Коли заарештовані винні, то чому це приховувати? Як мож-

¹ Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. — С. 243—244.

на говорити, що арештів нема? Як можна миритися з таким станом, коли в навколишніх умовах є ряд таких симптомів, що суперечать правді ленінізму, правді високого громадянського обов'язку і права радянської людини?

Я не міг стерпіти. Я не міг мовчати... Я виступив, бо відчув... що в країні виявилися сили, які можуть і далі займатися нечесною, по суті антиленінською роботою. Я вважаю, що кожна чесна людина, кожен чесний комуніст **повинен захищати революційні завоювання, наш соціалістичний лад, нашу радянську демократію...**

До цього зобов'язує пам'ять про мільйони людей, які боролися за справді **соціалістичний, справді найбільш демократичний** суспільний лад, пам'ять про людей, що офірували своє життя для високого вогню Революції, для щасливого майбуття нащадків.

Але загуділа сирена, глушачи мій голос. Це страшно. Я намагався говорити про **обов'язок кожної радянської людини боротися і захищати демократію, соціалізм, справжнє революційне ленінське вчення. А сирена гуділа. Сирена не давала говорити, затуляла рота.**

В. Стус
7.9.1965 р.»¹

Івана Світличного за кілька місяців таки випустили.

Але ні йому, ні Василеві Стусу офіційно займатися літературою в УРСР уже не давали. Довелося забрати з видавництва збірку «Зимові дерева» (1970 року вона вийде друком за кордоном) і розраховувати лише на сам- і тамвидав.

Проте до 1970-го прямої загрози арешту ще не було. Однак коли у Василькові 28 листопада 1970 року було вбито Аллу Горську, Василь Стус підписав собі вирок.

¹ Василь Стус. Твори. Т. 4. — С. 374–375.

Зчорнілий, немов суцільно натягнутий нерв, він прийшов на цвинтар. Біля труни стояв із портретом Алли — так гірко, так несправедливо, так нестерпно було відчувати втрату близької людини:

Сьогодні — ти. А завтра — я,
і пустить нас Господь до пекла,
де нам на вічний біль — утекла,
в смерть перелякана земля.
І тільки горстка нас. Щопта
для молитов і сподівання,
усім нам смерть судилась рання,
бо пізня суджена мета¹.

У мовчанці, що запанувала над могилою, Василь Стус захлинаючись говорив про те, що смерть Горської — свідоме вбивство, коли з їхніх лав підло вибивають кращик...

Після цього виступу його доля визначилася, нез'ясованою залишалася тільки дата арешту.

Це сталося 13 січня 1972 р.

Привід — так звана справа Добоша, бельгійського туриста, який віз якісь «матеріали» — був забутий через місяць після початку слідства.

Поет тримався, а найголовнішою його відповіддю на репресії став «Час творчості» — збірка, у якій автор переплавив у художні образи життєві переживання (саме з неї пізніше постали «Палімпсести» — вершинна збірка віршів Василя Стуса, у якій «квітування» ліричного героя стає найвищою цінністю й найвищим сенсом буття).

Перший вірш «Часу творчості» написаний через 5 днів після арешту — 18 січня 1972 р.:

¹ Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. — С. 320–321.

Мені зоря сіяла нині вранці,
устромлена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув блаженно:
ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протягтий, мов огнем...

З цього вірша за великим рахунком почала творитися легенда життя Василя Стуса, яка сьогодні є рівновеликою його творчому доробку.

Згадаймо найважливіші події цього шляху.

У грудні 1972-го Василь Стус прибув етапом у табір ЖХ-385/3-5, сел. Барашево Мордовської АРСР. У таборі йому присвоєно нагрудний знак № 200.

Поведінка ув'язненого підкреслено незалежна й виклична. Ось що, зокрема, сказано в характеристиці на ув'язненого Стуса В. С. за підписом майора Александрова і начальника колонії Бойкова: «С прибуттям в ИТУ ЖХ-385/3... требования внутреннего распорядка и режима постоянно нарушал — в мае месяце 1973 года сорвал со всей одежды пришитые ему ранее нагрудные знаки и отказывался носить их до июля 1973 года. За данное нарушение подвергался наказаниям: объявлен выговор, лишался очередного свидания, запрещалось ему покупать продукты питания в ларьке на один месяц и водворялся в ШИЗО на семь суток... В обращении с работниками ИТУ, контролерами по надзору вел себя высокомерно, дерзко, не скрывал своей ненависти к ним...

Участвовал в трех голодовках... В личных беседах ведет себя высокомерно, дерзко, вину свою не признает, пытается оправдаться методом клеветы на КПСС, Советское государство и исправительно-трудовую политику СССР».

Керівництво колонії, не маючи можливості вплинути на Василя Стуса, спровокувало побутову ситуацію, унаслідок якої 16 липня 1973 р. кримінальник Сидельников напав на поета й завдав йому поранення заточкою... Наслідком стало різке загострення виразки. Другого серпня поет після вечірньої перевірки знепритомнів прямо на плацу. Від смерті його врятувало голодування, яке оголосили жінки-політв'язні сусіднього табору (Надія Світлична, Ірина Стасів-Калинець, Ніоле Садунайта та ін.): аби привернути увагу до ситуації, вони відмовилися заходити до бараку.

У важкому стані поета етапували до Києва, і лише 10 грудня йому зробили операцію в Ленінградській лікарні для в'язнів ім. Гааза.

У липні 1976 р. В. Стус відмовився від радянського громадянства. Заслання відбував у Магаданській області, а повернувшись до Києва в 1979-му, відразу ж очолив другий склад Української гельсінської групи, бо хтось повинен мати мужність не боятися, як сказав він одному з товаришів, коли той пробував відмовити його від цього вчинку.

Арешт у травні 1980-го був очікуваним. Уже в уральському таборі ВС-389/36 Василь Стус довідався про те, що став лауреатом міжнародної літературної премії *Amnesty International* для письменників світу, що творять в умовах неволі.

1983-го за передання й публікацію нотаток «З таборового зошита» за кордоном Василя Стуса додатково покарали роком камери-одиночки зі зниженням норми харчування. Паралельно введено заборону на право переписувати в листах до рідних свої вірші та переклади зі збірки «Птах душі».

В останні дні серпня 1985 р. за брехливим доносом наглядача Василя Стуса кинули на 15 днів до карцеру табору ВС-389/36, де в ніч із 3 на 4 вересня перестало битися його серце.

Дмитро Стус